

Rollerová, Anna

**Latinské lexémy v rukopisnom diele Opuscula artis chymicae (17. stor.)**

*Graeco-Latina Brunensia*. 2013, vol. 18, iss. 2, pp. [109]-120

ISSN 1803-7402 (print); ISSN 2336-4424 (online)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/128937>

Access Date: 28. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ANNA ROLLEROVÁ

(FACULTY OF MEDICINE, COMENIUS UNIVERSITY, BRATISLAVA)

## LATINSKÉ LEXÉMY V RUKOPISNOM DIELE *OPUSCULA ARTIS CHYMICAE* (17. STOR.)

*This article deals with the long-term enrichment of Slovak vocabulary via foreign sources. A substantial part of technical terminology comprises Latin (or Greek) lexical loans (lexemes, terminology related phrases, cited expressions). The oldest Slovak terminology includes chemical nomenclature penetrating into Slovak language as alchemy, chemistry in its "protoscientific" form. A 17th century manuscript lists a number of professional medical and pharmaceutical terms. This richly excerpted work provides examples in subject areas such as chemical processes, reactions, aids, names of diseases, drugs, names of plants etc.*

**Keywords:** Medieval Alchemy, Latin (Greek) Terminology in Chemistry, Medicine and Pharmacy During the Pre-codification Period, Penetration of Latin Words into Contemporary Slovak.

Latinčina a klasická gréčtina sa vo veľkej miere stali významným zdrojom odborného názvoslovnia vo všetkých prírodovedných disciplínach a dodnes sú pre svoju nemennosť najstabilnejším základom pre vznik nových termínov.

Medzi dôležité zložky slovenského odborného názvoslovnia okrem medicínskeho patrí aj chemické názvoslovie, ktoré sa do slovenského kontextu dostávalo aj zásluhou alchémie, pôvodne klasifikovanej ako „predchodkyňa“ chémie. V našom príspevku uverejnenom v zborníku z konferencie *Latinský jazyk. Súčasť jazykovej prípravy v akademickom prostredí*, konanom v Bratislave (2011), sme sa predovšetkým venovali adaptácii latinských lexikálnych výrazových prostriedkov z hláskoslovného, morfológického a z časti pravopisného aspektu v rukopisnom diele z predpisovného obdobia, ktorého názov znie *Opuscula artis chymicae*. Vo vzťahu k tematickému okruhu tohto zborníka sme zamerali našu detailnú pozornosť na lexikálne výpožičky latinskej proveniencie v uvedenom rukopise *Opuscula artis*

*chymicae* (ďalej *OACH*). Rukopis, uložený v budapeštianskej knižnici<sup>1</sup> pochádza zo 17. storočia, teda z predpisovného obdobia.

Pripomínáme, že autorstvo pôvodných textov v *OACH* možno prisúdiť viacerým tvorcom a dokonca aj viacerým pisárom, keďže rukopis nie je identický (s. 116–120, 149–150 obsahujú zmenený, menej úhladný rukopis). Kolekcia prepísaných textov sa zachovala bez titulnej strany prvej časti, preto nevieme, kto je autorom pôvodného textu na stranách 2 až 42 vrátane.

Prvá časť na stranách 2–4 nesie názov *De Philosophicis Terminis* a je tu v samostatných odsekoch popísaných 21 chemických postupov a reakcií zameraných na oddeľovanie kovov. Ich názvy sú uvedené v latinčine, napr. *De Distillatione*, *De Sublimatione*, *De ascensione*, *De Descensione*, *De Cohobatione*, *De Cementatione*, *De Calcinatione*, *De Incertatione*, *De Fixatione*, *De Fermentatione*, *De incineratione sive Dealbatione*, *De Reductione*, *De Amalgamatione*, *De Projectione*, *Putrefactio*, *De Resolutione*, *De Reverberatione*, *De Circulatione*, *De Precipitatio* (!).

Od s. 5 až 18 vrátane nasleduje *Denominatio rerum Philosophicarum* so slovenským podtitulkom obsahujúcim vysvetlenie *Nasleduge giž nekterych temnych wecy wyrozumenj pri Philosophickem Dilu*. Ako vyjadruje samotný názov, ide tu o popisy vlastností látok – „temných wecy“ – používaných v alchymii a spôsoby ich získavania rozmanitými chemickými reakciami. Pomenovania sú písané po latinsky, doplnené zaužívanými alchymistickými tajnými názvami a symbolmi: *Acetum Philosophorum*, *Aqua Mercurii*, *Lapis Philosophicus*, *Leo viridis*, *Materia prima et hujus vocabula*, *Lapidis calcinatio*, *Lapidis Sublimatio* a ďalšie.

Strana 19 obsahuje názov novej kapitoly *Ars probatoria. Per Vulcanum. To jest: Nektere obzwlasse Regulky, odkazugjce Gründ wsseligakowych kowuch skrze Ohen průbowanj*. V latinčine sú uvedené medzitulky *Sal alcali*, dodatky *Aliter* (23), *Adhuc aliter* (29), *Item* (31), ďalej *Separatio Metallor(um) per Ignem* a časť *I. per Quartam i. e. ∇F* (38), *Separatio per Fusionem Antimonij*, *Separatio per Cimenta* (39) a na s. 42 *Compendiosa Calcinatio Minerarum*. Ostatné chemické postupy zamerané na overovanie pravosti jednotlivých rúd sú však už zaznamenané v súdobej slovenčine: *Rudu na czin takto probuj* (24), *Medienku pak probug takto* (25), *O strjbrneg Rude*, *O zlatej Rude* (27), *Cinu na Zlato probowatj* (35) a i.

Na základe uvedeného mena na strane 43 bezpečne možno označiť za autora ďalšieho pôvodného textu *De tribus principiis metallorum utpo-*

<sup>1</sup> Országos Széchenyi könyvtár, kéziratár, sign. 3. Duod. Slav.: *Opuscula artis Chymicae*. Budapest, 1967. VIII.1. Fotokópie rukopisu sú uložené v JÚLŠ SAV v Bratislave. V tomto príspevku vychádzame z číslovania strán podľa archivácie v Budapešti, teda v pravom hornom rohu.

te: *Sulphure, Mercurio et Sale Philosophorum. In usum Medicinae, Alchymiae et Alijs Artibus, adita per Johan. Rudolph. Glauber* (43) nemeckého alchymistu Johanna Rudolfa Glaubera (1604–1668), niekedy nazývaného „nemecký Boyle alebo otec chémie“.<sup>2</sup> Obsah textu strán 43 až 57 tvoria opisy získavania troch základných „princípov“ – síry (duša, fixný princíp), ortuti (Duch, prchavý princíp) a filozofickej soli (telo, princíp prirodzenosti) rozmanitými pracovnými postupmi (solvovaním, extrakciou, destiláciou a pod.) z rozličných kovov (antimón, ortuť, meď, cín, olovo), ďalej opisy ich vlastností a využitie v medicíne a alchýmii. Latinčina je tu uchovaná „poskromne“, v titulkoch *De Sulphure* (44) *Usus in Alchymia* (47), *De Mercurio Philosophorum* (48), *Conjunctio Mercurij Philosophici cum Auro, Fixatio Mercurij in Auro* (49) a *Martis et Veneris in veram Tincturam* (50). Ostatné medzitulky popisujúce jednotlivé pracovné úkony a využitie chemických prvkov – okrem iného aj v lekárstve – sú písané v kultúrnej slovenčine: *Procesy jakowym sposobem se černy Sulphur bielitj a cistitj ma* (44), *Nasleduje giz užitek toho figovaneho Sulphura, a to ponagprweg in Medicina* (46), *Jak se ex Antimonio tingens Mercurius pripravowatj muže* (51) a i.

Od strany 57 až po s. 150 nasleduje dielo staršieho, veľmi významného a často citovaného alchymistu aj v tomto rukopisnom korpuse, a to benedikťínskeho mnícha Basilia Valentina (1394–1450). Začína sa názvom *Fratris Basilij Valentini ord: Benedictini Ultimi Testamenti Tertia pars. Explicatio Duodecimi Clavium. De Universali Lapide Philosoph.* (57) a pozostáva z častí, ktorých téma je identická s vyššie uvedenými časťami tohto rukopisu: *Fratris Basilij Valentini Manu Ductiones Ultimi ejus testament. Quarta pars. De Metallorum et Mineralium elaboratione. Particulari* (81), *Fratris Basilij Valentini declaratio occultarum manu ductionum. Super Universalem Medicinam Lapid: Philosophor(um)* (105), *Fratris Basilij Valentini. Ultime Testamenti. Qvinta pars. De Auro Potabili ejusqve Praeparatione* (121), *Conclusiones aneb Zawierka, wssech knjžek Fratri Basilij Valentini Benedictini ord. Tractatjk o Sswablu, Vitriolu a Magnetu Philosoffickeho y take obecneho* (129). Ako vidno z titulkov jednotlivých zložiek – s výnimkou poslednej – sú uvedené latinskými názvami.

Posledný z trojice identifikovateľných autorov je uvedený na s. 151 a je to Marcus Fridericus Rosencreutzer, pôvodca práce *Astronomiae inferioris, sive: Septem Planetarum Terrestrium, utpote Solis, Lunae, Martis, Mercurij, Iovis, Veneris et Saturni, Spagyricae Recensionis Compendium Marci Friderici Rosencreutzeri, Astronomi, Chymici Labor. Anno 1646*. Pre túto stať manuskriptu je príznačný záujem autora o využitie praktických aspek-

<sup>2</sup> Robert Boyle (1627–1691), anglo-írsky filozof, chemik, fyzik.

tov alchýmie, čoho dôkazom je množstvo receptov, chemických návodov a praktických rád na výrobu rozmanitých liečiv, tinktúr a masť. Celé receptúry sú predpísané v latinčine: *Remedium contra Vermes. Rp. Mercurij crudi*  $\text{\textcircled{a}}$  *misce cum Saccharo et Oleo Amygdal. distilla (digere), et mortificet(ur) ex qua mixtione erit Bolus succineritius grati Saporis, instar Martij panis* (178) a i. Slovenčina je tu miestami použitá vo všeobecných vyjadreniach, radách, pri akých chorobách treba užívať ten-ktorý liek alebo či je určený deťom alebo dospelým: *Usus Mercurij Vitae, In difficili partu mulierum: Nebo gak nahle se w žiwote zehrege, techdy wypuzuge twrdy a tassky Půrod, budtoželi by byl žiwy aneb y mrtwy* (164).

Rosencreutzer postupne popisuje spôsoby, ako vyrobiť rozmanité liečivá z kovov, minerálov, rastlín, živočíchov a zo siedmich známych prvkov, v tých časoch s „krycím“ pomenovaním podľa planét, so zameraním „ad Medicinalia“, prospešných „lidskemu pokolenj“ a ich dávkovanie – kedy a aké množstvo treba užívať. V tých časoch známe kovy sa nepomenúvali priamo, ale prostredníctvom symbolov siedmich známych nebeských telies slnečnej sústavy, čo sa deje aj v celom tomto diele, nielen u posledného menovaného:  $\text{\textcircled{S}}$  *Sol* (zlato),  $\text{\textcircled{L}}$  *Luna* (striebro),  $\text{\textcircled{V}}$  *Venus* (meď),  $\text{\textcircled{M}}$  *Mercurius* (ortuť),  $\text{\textcircled{J}}$  *Martus* (železo),  $\text{\textcircled{S}}$  *Saturnus* (olovo),  $\text{\textcircled{J}}$  *Jupiter* (cín). Aj iné látky, zlúčeniny a pracovné postupy tu nie sú pomenované priamo, ale prostredníctvom latinských tajných názvov a osobitných symbolov:  $\text{\textcircled{D}}$  (Draco = liadok),  $\text{\textcircled{V}}$  (voda),  $\text{\textcircled{U}}$  (urina humana), *Aquila* (amoniak alebo sira), *Aqua regis* (lúčavka kráľovská), *Aqua vitae* (živá voda = etylalkohol), *Mercurius vivus* (ortuť), *Lana Philosophica* (vlna filozofická = kysličník zinočnatý), *Leo viridis* (kysličník olovnatý), *cum Ole* (sale) *ex Capite mortuo kdy se Vitriol a*  $\text{\textcircled{D}}$  *destilluge...* (135), *De Praeparatione Spiritus*  $\text{\textcircled{S}}$  (152) a ďalšie.

Jednotlivé komponenty potrebné na výrobu drahých kovov a liečiv nie sú zväčša presne uvedené v merných jednotkách, pretože v tom čase (až do r. 1876) nejestvovala v Uhorsku jednotná, všeobecne platná metrologická sústava,<sup>3</sup> ktorá by obsahovala názvoslovie merných jednotiek. Kvantitatívne vyjadrenie niekedy úplne absentuje: *Rp*  $\text{\textcircled{V}}$  *quantum vis* (94), *Rp* *dobrego cisteho olova kolko chcess ... w nem to netco Salarmoniaci* (95), *pars cum parte Solis et Lunae w gedno zossmelcug* (136); najčastejšie je vyjadrené pomocou vzájomného pomeru: *Rp. I patrem Spiritu Salis Nitri, et 3. Partes Olei Vitrioli do toho 1/2 partem Mercurij vivi, optime purgatj* (98). Nájdu sa však i jednotky hmotnosti a rozličné odmerné nádoby konkrétnej obsahovej miery, predovšetkým germanizmy ako funt, lôt, holba, žajdlík etc., latinizmus kvintlík (tu zapísaný quintlík), ale aj latinské granum (*gedno granum*, 50), ktoré mali viac-menej štandardizovaný obsah a dajú sa číselne vyjadriť po-

<sup>3</sup> RAJČANOVÁ (1993).

mocou dnešnej metrologickej sústavy v gramoch a litroch. Častejšie je však vyjadrenie miery a váhy komparatívno-opisné: *Rp. Nejlepssjho Uherskeho Zlata, gak mnoho chcess a 6.krat toljko Antimonj Ungarici* (106), *Rp Distillatae pluvialis Aquae... gednu Mjru, genž buda wažitj okolo 32. Uncias* (187).

Ako vyplýva z vyššie uvedených medzituliek jednotlivých častí, dochovanému rukopisnému dielu možno prisúdiť atribút alchymisticko-spagyricko-chemický, keďže sa skladá z prekladov viacerých alchymistických návodov spomínaných autorov do súdobého jazyka. Stredoveká alchymia bola poplatná teológii, mystike, astrológii a mágii, čo vidíme na výkladoch a opisoch chemických dejov, chemických procesov a reakcií zameraných na premenu obyčajných kovov na drahé kovy, najmä na zlato a striebro. Ďalej cieľom alchymistov bolo vyrobiť legendárny kameň mudrcov a tzv. elixír života, ktorý by zabezpečil ľuďom mladosť a dlhovekosť.

Aj v dôsledku zlých zdravotných pomerov sa po celej Európe šírili rôzne choroby a epidémie, a tak sa alchymisti zameriavali na využitie chemických látok pri výrobe rozmanitých „medicín“. Že ide o spagyricky ladený text, to dokumentujú viaceré ukážky – viac-menej v domácom jazyku s vloženými latinskými výrazmi: *...nasse Bezoaticum muže se užiwatj in Peste, Febrib(us), a ginych mnohych Neduhach, kdežto sudationis potrebno gest* (46), *To obicagne Cosmeticum, ktere toljko kuži bilj ... kuže budtoli černa neb žlta ... se muže tymto Cosmetico ubilitj (a to sliss, a gest pro curiosis Mulierculis et Virginib(us))* (46), *... toto nasse Cosmeticum hogi ... Lissage, bradawice, Prisse, Hrče, kromto Krwj otekagjcy Pupence na Twary, Drobnjce a gine neduhy zewnjerne* (47). Aj v preklade práce V. Basilia sa môžeme dočítať viaceré odporúčania: *Tak, že kdibys chtel Metalla transmutowatj, augmentowatj, a in Tincturam aneb in Lapidem Philosoph. Priwiestj, techdy musiss negprwe tu Metallicku aneb Mineralsku Formu per Spagyricam Artem wedetj rozburitj ...* (60), *... tretje Principium, totjžto Sal Solis, kterežto in Medicina swou efficatiu ma* (86), *... Spiritus Vini wyhorj pričz, a Calcis Spiritus zustane tobe na Miske; To zachowej z weliku Pilnostj, nebo tu sy dostal weljke Arcanum a Dar Božj, ... kdy se sneho 3. kropege we Wjne užiwagu, lame Calculum, w Čzloweku ...* (127). *Uzdrawuge Podagram ex radice, rozwazuge wsselike Krče a skrčene žyly a gjne mnohe tym podobne Neduhy* (127), *... dostaness potom Lapidem illum Philosophor(um), kteružto welebnu Medicinu užiwag ... bližnjmu pak twemu choremu Prospessnosti* (132), *Wezmy toho Olegu Sulphuris, Veneris et Martis, a prideg gim oleum Sulphuris Antimonij, a zwass ge z olegem aneb z Wodu Mercurialsku a figug ge, techdy budess mitj Medicinu na lidj a Metalla, totjžto, Mercurium a Lunam w Zlato tingowatj* (139) a i.

Najväčšia miera zamerania na medicínske účely je evidentná v preklade diela od posledného spomínaného autora. Táto časť má veľký význam aj

pre súčasnú medicínu, farmáciu, chémiu i botaniku, keďže viaceré latinské (a grécke) názvy, tu zaznamenané, nadobudli nomenklatúrny charakter a používajú sa aj v súčasnosti. Na ilustráciu z odbornej lexiky celého manuskriptu predkladáme v abecednom poradí:

- **názvy chemických látok, prvkov, kovov, minerálov, rúd, zlúčenín:** *acetum, Acetum Philosophorum, Alumen plumosum, aluminium, amalgama* (arab./gr.), *antimonium* (arab./lat.), *Aqua coelestis, Aes Hermetis, Aqua Salis, anima* (tu vzduch), *Aqua permanens, aurum, Aurum potabile, bismutus, Calx Iovis, Calx Solis, Calx Veneris, Cinerum Jovis, cuprum, Lac Virginis, Lapis fixus, Lapis Philosophicus, pumex, Magnes Philosophorum, Marcasita, Mercurius Philosophorum, Minium/Mynium, plumbum, Plumbum Philosophorum, Sal gemma, Sal hydrae, Sal Tartari, Sal volabile, Salmoniacus, saphyr* (sanskrt./hebr./gr./lat.), *Spiritu Salis Nitri, Succus Lunaria, sulphur, Sulphur incombustibile, Sulphur Philosophorum, Sulphur rubeum, Tartarus, Vitriolum* (aj Vitriol): *V. Artificiale, V. Ungaricus nativus, V. Cypriani* a i.;
- **jednotlivé aj skupinové názvy liekov a ich komponentov, liečivých prostriedkov:** *ambra* (arab.), *antefebriticum, antidotum, arcanum, Azoth Philosophorum* (arab./gr.), *bezoaticum* (arab./lat.), *confortativum, diaphoreticum/sudorificum, digestivum, diureticum, emeticum, Essentia Castorei* (opiát), *laxativum, Oleum Succinum, opium, purgativum, infusum, Saccharum candidum, Theriac, Vinum rubrum, vomitivum* a i.;
- **názvy anatomických častí:** *arteria, hepar/epar, hystera, matrix, nervus, mesenterium, pectus, pulmo, uterus, vesica f. (fellea), vesica urinaria, viscera, vulva;*
- **názvy chorôb, chorobných a fyzických stavov, ochorení:** *accidens a pulmone, affectio hysterica, axietas cordis, cachexia, calculus f. (felleus), cancer, catharus, colica, dolor capitis, dolor cordis, epilepsia* a jej synonymá: *morbus caducus, m. Herculis, m. comitialis, morbus Cyprianicus/podagra, dysenteria, excoriatio, exitus, febris: epidemica, intermittens, maligna, petechialis, putrida/putris, tertiana, quartana; fistula, hydrops, laepra, makula, melancholia hypochondriaca, menses, morbus gallicus, morbus renorum, morsus, obstructio, obstructio hepatis, paroxismus, paralysis, phagadena, pestis, pestilentia, petechia, phlegma, phthisis, pulsatio cordis, retentio urinae, sedes, sudatio, suffocatio, scabies, tremor cordis, ulcus malignus, ulcera manuum, vermes, vomitus;*
- **názvy liečivých rastlín a prostriedkov z nich:** *Aloe succotrina, Aloe epatica, Angelica, Aqua arthemisiae, Aqua cardui benedicti, Aqua*

*mellisae, Aqua plantaginis, decoctum Bethonicae, Mirrha rubra, Oleum: amygdale, cinnamoni, citronum, convalli, rosmarini, rosarum, spiritus: Bethonicae, Juniperi, Lavandulae, succus Acetosae, Rosa rub(iginosa), Ruta, Sambucus, Solanum, Tormentilla, Turbith.*

K rozvoju modernej chémie do značnej miery prispeli aj opisy vlastností chemických látok, zlúčenín a nerastov, pričom sa uvádzajú aj názvy nástrojov, prístrojov a nádob potrebných pri premene obyčajných kovov na ušľachtilé zlato. Vlastnosti prvkov sú často špecifikované latinskými adjektívami alebo sú vyjadrené komparatívno-opisne (aj v domácom jazyku): *penetrans Aqua, Luna soluta in Aqua, Mineralis Spiritus, rubicundum Oleum, Mercurius currens, Aqua Simplex, ufarby se ten Succus na zeleno gako Smaragd (95), Oleum Iovis in suffocatione Matricis remedium mirabile et efficacissimum (166), To Sal bude tak subtillis et penetrans, že presz Kužu a telo, Arterias et Nervos prechazy (167).*

Alchymisti používali pri svojich pokusoch napr. tieto nádoby, prístroje, pomôcky a zariadenia: *alembicum/alembic, arena, balneum mariae, charta, cucurbita, emplastrum, furnus, kolba vitrea, linamentum, linteolum, pelikanum (gr/lat.), phiola (gr./fr.), receptaculum, recipient, retorta, rostrum, sublimatorium, vas (vitreum), vesica.*

Od polovice 2. milénia sa aj v oblasti, kde žila formujúca sa slovenská národnosť túžiaca po vzdelaní, prejavujú silnejúce tendencie po potrebách „nadréčového dorozumievacieho prostriedku“, ktorý najskôr saturovala čeština, následne slovakizovaná čeština, keď sa do českej spisby čoraz nástojčivejšie vsúvali slovakizmy. Približne od 16. storočia sa popri češtine rozvíjajú formy tzv. kultúrnej slovenčiny. Príznačné pre toto obdobie kultúrnej slovenčiny s viacerými modifikáciami ako dôsledkami vplyvu západoslovenských, stredoslovenských a východoslovenských nárečí bolo ešte hojné používanie cudzích výrazových (lexikálnych) jednotiek – českých, nemeckých, maďarských a latinských (prostredníctvom nej aj gréckych) – najmä v prostredí slovenských vzdelaných vrstiev, avšak už v tomto čase možno pozorovať ich postupnú adaptáciu na vtedajšiu slovenčinu tak pravopisnú, ako aj lexikálnu a gramatickú. Najrozšírenejší bol variant bližšie špecifikovaný ako kultúrna západoslovenčina.

Tejto premenlivej podobe predbernolákovskej slovenčiny zodpovedá aj nejednotná pravopisná stránka rukopisu – kombinované používanie domácich a ešte aj latinských grafém. Rezíduá pôvodného latinského pravopisu možno pozorovať:

- na protikladoch latinských vz. domácich grafém *v: w, c: k, i: j, i: g, ph: f*. Pôvodná grafická podoba latinských lexém je zachovaná aj v slovnom základe latinských slovakizovaných lexém: *multiplicowal, coaguluge, calcinowat, phlegma/flegma* a i.;



- v zachovaní zdvojených grafém v latinizmoch: *cc, ll, mm, pp*: *nesucce-duge, Metalla, distilluj/destillug, consummuge, approbovane* a i.

Pravopis nebol ustálený. Vo vzťahu k dnešnej pravopisnej norme pripomíname, že z diakritických znamienok sa používal len mäkčeň na označenie č a ž, nenachádzajú sa tu dve bodky, dlžeň a vokáň. Vokál ũ (pŕod) je v predpisovnom období českým jazykovým prvkom. Graféma š sa oproti dnešnému pravopisu zapisuje podľa tzv. zložkového pravopisu ako *ss*. V excerpovaných príkladoch zachovávame pôvodné zapisovanie grafém v kultúrnej slovenčine a na ilustráciu ich tu predkladáme:

č, čz = č, g = j, j = i alebo mäkčeň, u = v, w = v, ss = š, y = i, y.

Takmer dôsledne sa uplatňuje funkčný princíp písania veľkých písmen pri propriách, miestami apelatívach<sup>4</sup> – aj latinských názvoch látok, chemických prvkov a procesov: *1. dil Lapidis Fermentatio et Cibatio, Processus, Lapidis Sublimatio, Menstruum, Metallum, Materya, Forma, bjlu Magnesij, Mors Solis, Aqua vitae, Amalgama, Sanguis Leonis* a i. Verzály obsahujú i adjektíva, čo bolo príznačné pre následnú prvú kodifikáciu spisovnej slovenčiny: *Knihy Chymicke, Corpus Spirituale, Sall Mirabile* a i.

Predmetom nášho pozorovania nie je však vecný výklad chemických javov v *OACH*, ale – ako sme už vyššie naznačili –, ide nám o zachytenie lexikálnych jednotiek (slov, slovných spojení a citátových výrazov) pochádzajúcich z klasickej latinčiny a gréčtiny (v latinizovanej forme), ktoré si zachovali pôvodný jazykový ráz (predovšetkým tých, ktoré sa ujali v latinčine a z nej prešli do iných jazykov). Sčasti priblížime, či sa stali jazykovými jednotkami súčasnej slovenčiny.

Z aspektu spracovanej témy v *OACH* osobitne zdôrazníme prítomnosť latinčiny (a gréčtiny) v apelatívach: *acetum, additio, affectio, animal* (tu iba pl. *animalia*), *aqua, butyrum, cella, cementum, chymicus, cinis, coitus, corpus, cortex, cosmeticum, cristtalus/crystallus, descriptio, dolor, dosis, elementum, efficitia, extractio, excrementum, fama, feces* (len pl.), *fermentum* aj *ferment* (obe na s. 9), *flos, gradus, gutta, ignis, instructio, labor, latus, marmor, mensis, metall(um), menstruum, methodus, microcosmos, minerale*, (tu iba pl. *mineralia*), *mixtura, natura, oleum, origo, partus, passus, philosophus, phlegma/flegma, principium* (tu iba pl. *principia*), *pilula, pondus, proprietas, qualitas, reductio, regulus, remanentia, semen, species, solutor, substantia, succus, sudor, syrupus, terra, tinctura, unguentum, virtus, viscera* (len pl.), *urina* a i.

Niektoré z vyššie uvedených lexém získali terminologický charakter, iné celkom zdomácneli a stali sa súčasťou najpoužívanejšej slovnej zásoby. Tak napríklad v kodifikačnom *Krátkom slovníku slovenského jazyka*

<sup>4</sup> Bližšie pozri: KAČALA – KRAJČOVIČ (2005).

(KSSJ) sú z nich zachytené a lexikograficky opísané: cela, cement, dóza (odb.), element, exkrement, extrakcia, ferment (chem.), filozof, chemik, inštrukcia, krištál/kryštál, korpus (kníž.), kvalita, metóda, mikrokozmos, minerál, mramor, olej, pilula (častejšie pilulka), princíp, pondus, redukcia, semeno, sirup, substantia (filozof. a kníž.), tinktúra (farm.); s kvalifikátorom hovorové výrazy: fáma, grád, metál, nátura, špécia.

Pisár v hojnom počte v celom súbore ponecháva celé latinské nominálne konštrukcie a v rámci viet voľne prechádza zo slovenčiny do latinčiny a naopak (občas sú doplnené slovenskými synonymami alebo atribútmi). V textoch sa ich nachádza veľké množstvo, pre obmedzenosť rozsahu nášho príspevku z excerptov vyberáme: ... *kdy nektery humor aneb woda se z suchym prachem zmiesawa* (3), *Qualitas gest wiceg caelestis quam Terrestris, skrze Sulphuris fixi augmentationem* (47), *se corporalis takto činj* (49), *ze Zemskeg Substantiae a Essentiae* (59), *a geho proprium wygadritj muže* (61), *ex ipsius Statu a Rodu* (73), *on gest to opravdjwe primum mobile* (73), *postaw to in Cineres* (98), *in suprema rubedine* (98), *Pekne a zelene Kolečko aneb Circulus se ukaže* (122), *in fimo hnige* (130), *ad usum supra dictum* (179), *muže se in parva Dosi totižto dwe aneb try kropegky per se užiwatj. To purguge netoliko per Sedes...* (185).

Okrem plnovýznamových slovných druhov, ktoré sme na excerptovanom materiáli vyššie dokladovali, autor využil na zabezpečenie syntaktickej zviazanosti členov koordinatívnej syntagmy a súvetných členov aj vysvetľovacie častice a parataktické spojky ako **aliter**, **item**, **vel**, **et**, **sive**, **utopote**, **aut**, **etiam**, **usque**: *adhuc aliter* (29), *Item zlaty Marcasit probug takto* (28), *De Incineratione sive Dealbatione, Incineratio et Dealbatio* (3), *vel, gako se omne Sulphur super fluum comburens* (36), *De tribus principiis metallorum utpote ...* (43), *Cerussam, aut Miniu(m)* (156), *in B. M. usque ad oleitatem* (Balneo Mariae, 166).

Štylistické využitie tu našli aj ďalšie neplnovýznamové „*partes orationis*“ – adverbiá: **corporaliter**, **currentim**, **hermetier**, **particulariter**, **universaliter**: *radicaliter solvoval* (99), *hermetier, plus quam fixus Lapis* (114).

Ako prejav kondenzácie či možno ekonomizácie vyjadrovania, alebo vedomia, že v odborných kruhoch ide o známe komponenty, sú v texte prítomné **latinské skratky** – bežné v odbornej, najmä medicínskej a farmaceutickej praxi (mnohé sa zaužívali a používajú sa aj v súčasnosti): *pag.* (*pagina*), *etc.* (*et cetera*, 11), *Rp 1. tb.* *Popele (recipe 1 tabulettam)*, *No.* (*numero*) *Rp. Czinoweg Rudy 1. tb. a flussu No. 4.* (24), *NB* (*Nota bene*, 30), *h. c.* (*hoc est*), *i. e.* (*id est*), *Corpus et Sprüm (spiritum, 59)*, *B. M. (balneum mariae, distillug in B.M., 166)*, *āā* (*ana partes aequales, obecneĝ Æli āā*, 43, 91), *ᶶ. j.* (*eiusdem, Dosis á ᶶ. j.*), *pulv. q. s.* (*pulvis quantum satis*, 153), *gr.* (*gramma*), *gran.* (*granum*, 12. aneb 16 *gran.* w chabzoweg bregj,

155), *q. v.* (*quantum vis*, 155), *q. s.* (*quantum satis*, 159), *praep.* (*praeparatio*, 161), *q.* (*quater*, prideg ...*q.*, 171), *extract.* (*extractum*), *Frēm* (*fratrem Basileum*, 172).

Podľa nášho úsudku v prípade receptúr, kde sa nachádzajú skrátené názvy chemických látok, liečivých rastlín a extraktov z nich získaných, možno uvažovať o viacerých motiváciách. Buď si bol autor istý, že čitateľovi s odborným vzdelaním sú pojmy známe, alebo nechcel, aby recepty neboli zneužitá alebo nesprávne pripravené laikmi a podané pacientom, a mohlo mu ísť aj o zachovanie tajomstva podľa Hippokratovej prísahy: *Lap. Phil.*, *Lap. Philosoph.* (*lapis philosophorum*), *cum Sp. Vini* (*spiritu*, 195), *ex Sp. Jun.* (*ex specie Juniperi*, 97), *hermetic.* (*to hermeticum*, 97), *Aqua Rosar.* (*Aqua Rosarum*, 153), *Olei Mastich. Guttas 8* (*olei mastichini*, 153).

Na viacerých miestach autor vyjadruje svoj subjektívny postoj k myšlienkovému obsahu segmentov pomocou hodnotiacich slov a slovných spojení i pripojených samostatných latinských viet. Najčastejšie ide o voluntatívnu modálnosť (rozkaz, povzbudenie, predpis, radu, návod) vyjadrenú lexikálnymi alebo morfológickými prostriedkami. Príklad na lexikálne prostriedky – modálne sloveso: ... *et in subtilissimum ALKOOL vertere potes* (176).

Morfológické prostriedky sú frekventovanejšie, najčastejšie je to, ako ukazuje aj dnešná prax v prípade receptúr, imperatív a kondicionál. V týchto prípadoch ide viac o radu a návod, ako o naliehavosť rozkazu (ojedinele v domácom jazyku): **Recipe** *Salis communis* (43), **pone** *in Ignem* (199), **Proba:** *Mercurij, zdali opravdiwu Tincturu Metallum datj muže* (51)... *deg mu stati in subtilissimo calore, per Alembicum, opravdiwou Separationem* (111), *Hunc Lapidem tere in Marmore* (113), *Distillug s neho Palenku obecnym Spusobem per Vesicam* (115), **Vide** *in suo loco* (152), **Infunde** *Super Vitrum Antimonij acetum distilla(tum)* (163); **misce fiat** *pulvis subtilissimus* (170), **reduce** *in Massam, fac Pillulas parvas, Hoc Oleo sana Cancrum, Terpentinum, Exime et pone in Kolbam, abstrahe* *in Cineribus Spiritum, deinde Oleum quod supernatat, et est dulce instar mellis, ardetque tamquam alia Species Olei* (174), *postea cola et serva, lava et frica scabiosos et ulcerosas manus* (179).

Na iných príkladoch vidíme, že sa latinčinou vyjadruje odporúčanie, rada a želanie: **Nota:** *Tie infusiones mohli by sem misto Oxymetico vel Oxysaccharo Emetico uživatj* (164), ... *per se vel in Massa aliqua pillulari, pro arbitrio Medici administrandus* (176), *ten wyssnaj Crocus Martis, mohol by misto ASAE Basilij užitečne služitj* (177), ...*si hoden, aby si in Numerum Philosophorum prigaty bil* (80), *Calcinug to mocnym a tuhym ohnem za geden den, frigo fiat Calx ... per 24 horas.* (98), **Fiat** *mixtura* (167), ... *in Vase terreo, vitreato ferveant, dent(ur) tres vel in Cosmetico Rosar(um) ...* (179).

Zaistiť dodržanie alchymistických návodov majú celé explikatívne pasáže a dodatky v zátvorkách: *Praecipitatio* ☿ *ij fit hoc modo: Rp 1. Partem Spiritus Salis Nitri et 3. Partes Olei Vitrioli...* (98), *Qualiter Anima et Sal Mercurij extrahitur* (101), ... *bude Sal Mercurij hotowe pro Medicina, očem in ultima Parte Testamentu zmjnkna se činj* (102), *Brevis via ad extrahendum Sulphur et Sal Antimonij est talis* (104), ... *že ASA nicz gineho nenj než Praeparatio Martis (: gako se to muže in Conclusionibus poznatj in Tertio Labore)* a *čerweny prassek scilicet Martis* (177).

Autor vyjadruje presvedčenie o pravdivosti svojho tvrdenia napr. v prípade odporúčania vhodného liečiva na očné problémy: *Lekarstwj na Očy. Resolve Sacharum Saturni w Ružowej Wode omočž wteg Resolutij et Aqua Rosarum pekne bile chusty, a prikladag na ocy. Probatum.* (153), *Valet ad Ulcera maligna* (289).

Vierohodnosť tvrdení sa tu zvyrazňuje odkazmi na starších, významných alchymistov, najčastejšie však na Basilia Valentina: *Vide in Basilij Testamento pag. 24* (153), *De quo vide in Carro triumphali Fre's Basilij* (164), *De his vide Frēm Basilium in Conclusionib(us)* (172), *Laudandum Theophrasti*, 164), *Vide Agricolam in Notis 134. p. I.* (160), *De hoc in Ag: Melissae, post horam iterum tantu(m)* (166).

Splnenie odporúčaní a želaní je zvyraznená zaužívanými, v stredoveku veľmi obľúbenými latinskými citátovými výrazmi: *Hic fit tibi Cautela* (50), *Laus Deo* (127), *Medium Tenuere beati* (143), *Deo gratias* (147), *Rp In nomine Domini tui optime praeparati Calcis Iovi ...* (180), ... *erga DEum Creatorem omnium rerum ...* (181).

Hojná prítomnosť latinských citátových lexikálnych prostriedkov a latinizmov v rukopise je dôkazom, že prepísané diela do západoslovenčiny boli určené užšiemu „odbornému“ kruhu používateľov.

## LITERATÚRA

- Alchymia. Celkový prehľad.* Dostupný na internete: <<http://sk.wikipedia.org/wiki/Alch%C3%BDmia>>. [2013-10-08].
- JESENSKÝ, M. 2010. *História alchymie na Slovensku*. Bratislava: Balneotherma.
- KÁBRT, J. – KÁBRT, J. JR. 1998. *Lexicon medicum*. Praha: Avicenum.
- KÁBRT, J. – VALACH, V. 1980. *Stručný lékařský slovník*. Martin: Osveta.
- KÁBRT, J. – VALACH, V. – ŠUMBERA, K. 1958. *Latina pro studující lékařství a farmacie*. Praha: Státní zdravotnické nakladatelství.
- KÁČALA, J. – KRAJČOVIČ, R. 2005. *Náčrt dejín spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Univerzita Komenského Bratislava.
- KOTULIČ, I. 1968. „O formovaní kultúrneho jazyka slovenskej národnosti.“ *Jazykovedný časopis*, XIX, 134–149.

- Krátky slovník slovenského jazyka*. 1997. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- LALIKOVÁ, T. 2006. „Z dielne alchymistu.“ *Kultúra slova*, 40, č. 4, 199–207.
- MISTRÍK, J., A KOL. 1993. *Encyklopédia jazykovedy*. Bratislava: Obzor.
- Opuscula artis chymicae*. 17. stor. Rkp. V Országos Széchenyi könyvtár, kéziratár, sign. 3 Duod. Slav. Budapešť.
- PAULINY, E. 1971. *Dejiny spisovnej slovenčiny I*. Bratislava: SPN.
- RAJČANOVÁ, A. 1993. *Opisné vyjadrenie mier a váh v slovenských lekárskech rukopisoch zo 17. a 18. storočia*. In KUCHAR, R. *Z vývinu slovenskej lexiky*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- RICZIOVÁ, B. 2011. „Lekárska terminológia v rukopisnom diele *Opuscula artis chymicae*, 17. stor.“ In *Latinský jazyk. Súčasť jazykovej prípravy v akademickom prostredí*. Bratislava: Univerzita Komenského, 110–124.
- ROLLEROVÁ, A. 2011. „Latinizmy v slovenskom jazykovom kontexte.“ In *Latinský jazyk. Súčasť jazykovej prípravy v akademickom prostredí*. Bratislava: Univerzita Komenského, 126–141.
- RULANDUS, M. 1612. *A Lexikon of Alchemy*. Dostupný na internete: <<http://www.rexresearch.com/rulandus/rulxs.htm>>. [2013-10-08].
- TIBENSKÝ, J. 1979. *Dejiny vedy a techniky na Slovensku*. Martin: Osveta.
- ZIKMUND, M. 1970. *Názvoslovie anorganických látok*. Bratislava: SPN.

## RESUMÉ

Kým sa v staršom predpisovom období popri dielach písaných v češtine vydávali literárne i odborné texty v pôvodných jazykoch, najmä v latinčine a nemčine, a vsúvali sa do nich slovenské jazykové prvky, v 17. storočí bola už situácia opačná – v textoch písaných v tzv. kultúrnej slovenčine sa vyskytujú relikty týchto jazykov. Jazykovú stránku písomností dochovaných zo 17.–18. storočia možno charakterizovať ako „konglomerát“ domáceho kultúrneho jazyka a prvkov iných cudzích – príbuzných a nepříbuzných – jazykov. Podobu hybridného „presne nevyhraného jazykového útvaru“, majú aj *OACH*, „čo sa prejavuje na všetkých jazykových rovinách nielen na rovine gramatickej (hlavne morfolologickej), ale aj hláskoslovnej, lexikálnej, ba aj pravopisnej“ (KOTULIČ, 146). Údaje o výskyte výrazových prostriedkov pochádzajúcich z latinčiny (gréčtiny) v skúmanom materiáli a ich prítomnosť v terajšej slovenčine svedčia o význame klasických jazykov pri tvorbe odbornej terminológie a aj základného slovného fondu.

*anna.rollerova@gmail.com*